

Наталія Кочан

СОЛІДАРИЗУЮЧА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Ефективне виконання державою солідаризуючої функції становить запоруку її легітимності де-факто. Вкрай низький рівень легітимності політико-правових інститутів в очах населення України свідчить про незадовільний рівень забезпечення державою комплексу заходів із виконання солідаризуючої функції. Аналізуються механізми підвищення функціональності української держави.

Ключові слова: суспільна солідарність, солідаризація, функціональність держави, «мінімізація держави».

Natalia Kochan. The Ukrainian State: Making Common Cause. *The Ukrainian state is failing chronically in making necessary minimum of common cause with its citizens as well as within the society. For decades sociological polls give the lowest public opinion ratings to political and legal institutions in the countries. The author focuses on the ways to improve state management's functioning in order to gain legitimacy de facto.*

Kew words: *solidarisation, state functionalism, «minimisation of state».*

Солідарність у соціогуманітарних науках інтерпретується як єдність певної більшої чи меншої спільноти, що спирається на – і водночас продукує – достатній мінімум спільних інтересів, стандартів та моральних настанов, коли члени спільноти поодиночі й разом узяті відчують взаємопов'язаність, співзалежність, співвідповідальність за досягнення важливих для них усіх цілей [12, с. 7–10]. Покладений в основу соціально-економічної політики держави принцип солідарності творить підґрунтя суспільної солідарності. Прикметно, що в західній політології та юриспруденції під солідарністю розуміється «колективна, спільна відповідальність», а солідаризація інтерпретується як «об'єднання заради спільної справи».

Формування солідарного суспільства є процесом двоїстим і неоднозначним. З одного боку, солідарність зростає знизу, з мірою дозрівання у суспільстві усвідомлення необхідності підтримувати баланс різнорідних та відмінних інтересів окремих спільнот/громад з метою узгодженого відстоювання у взаємодії з державою тієї частини інтересів, яка є важливою для них усіх (варіант сучасних західних ліберальних демократій). В основу спільного інтересу зазвичай покладається поняття справедливості, яке інтерпретується згідно з гуманістичною традицією («свобода, рівність, братерство»). Запит з боку суспільства на «справедливу»/соціально орієнтовану державу є тим більшим, чим менш розвиненими у суспільстві є громадські структури-медіатори між державою та соціальними групами, що саме й забезпечують не лише наявність, але й ефективне функціонування каналу двосторонньої комунікації.

В Україні такого каналу комунікації між державою і суспільством не сформовано.

З другого боку, держава завжди залишається зацікавленою стороною у процесі солідаризації суспільства, адже наявність достатньої міри суспільної солідарності – реальної або уявної – *de facto* творить в очах громадян запоруку легітимності як політики, що вона її проводить, так власне й самої держави як владного інституту. Оскільки стабільність і сбалансованість суспільних відносин залишаються необхідною передумовою підтримання соціально-політичного *status-quo*, способу правління і становища владних сил, то прагматичний інтерес будь-якого політичного класу при владі до «солідаризації» суспільства є природним і закономірним, адже йдеться щонайменше про збереження влади (а в українських реаліях про уникнення політичної і навіть кримінальної відповідальності за дії, вчинені за наявності владних повноважень). Позаяк, будь-яка держава як інститут безпосередньо зацікавлена в тому, аби очолити, задати напрями й контролювати процес солідаризації суспільства, адже це уможливило б примноження нею власних виконавчих функцій, а відтак, і обсягів владних повноважень разом з «освоєнням» бюджетних ресурсів.

Механізми солідаризації суспільства «згори» і «знизу» функціонують співвіднесено у часі за принципом єдності та боротьби протилежностей. У різних суспільствах ці механізми мають різне співвідношення та коригуються відмінними системами стримувань і противаг. Діючи «знизу» й перебираючи на себе певні функції із самоорганізації, самозабезпечення, взаємодопомоги, суспільство (окремі суспільні групи, територіальні громади тощо) об'єктивно обмежує сферу втручання держави, тим самим демократизуючи її. Тоді як солідаризація «згори» передбачає нескінченне – й неефективне – збільшення присутності держави майже в усіх сферах буття суспільства, громад, особи, що паралізує ініціативи «знизу».

Солідаризуюча функція держави знаходить обґрунтування у концепціях «соціальної/солідарної держави» (популярної, але не реалізованої в Україні) та «держави всезагального добробуту» (реалізованої до певної міри в країнах ліберальної демократії, однак її навантаження на економіку ставить під сумнів спроможність останньої й надалі задовольняти споживацькі апетити західних суспільств).

Концепція «соціальної/солідарної держави» передбачає концентрацію в руках держави механізмів проникнення (і контролю) практично в усі сфери публічного і приватного життя під претекстом реалізації гуманістичних гасел «соціальної справедливості», «захисту вразливих верств населення», «суспільного блага», творення «соціально відповідального бізнесу» (корпоративістського солідаризму) тощо. Оскільки така риторика спирається на реальні соціально-економічні проблеми і труднощі, притаманні будь-якому суспільству в процесі його життєдіяльності, то вона знаходить позитивний відгук серед широких мас населення. Проте політика такого роду працює не стільки на розв'язання існуючих проблем, скільки на посилення інституту держави за рахунок суспільства (ускладнює процес його самоорганізації, у т.ч. у політичній площині, та реалізацію суспільних ініціатив) й особи (посилює залежність від держави, творить перешкоди на шляху формування відповідальної, самодостатньої особи й громадянина, вимогливого до ефективного виконання державою необхідного мінімуму функцій).

Концепція «держави всезагального добробуту», яка симптоматично дедалі більше витісняє концепцію «суспільства всезагального добробуту», попри її явний естетизм, все ж уражена ним меншою мірою, ніж концепція «соціальної держави». Поряд із соціал-демократичними та соціалістичними інтерпретаціями, вона має консервативні та ліберально-демократичні відповідники, що наполягають на максимально можливному скороченні функцій держави. Соціалістичні інтерпретації обмежують такі функції соціальною сферою (медична допомога, освіта тощо), визнаючи основним завданням держави здійснення соціально збалансованого перерозподілу суспільних ресурсів задля підтримання соціально-політичної стабільності в суспільстві й державі (І. Валлерстайн) [3, с. 9]. Ліберальні автори традиційно наголошують на «мінімумі держави», повноваження якої мають обмежуватися «функціями захисту усіх громадян від насильства, крадіжок і шахрайств, а також наглядом за дотриманням контрактних зобов'язань» (Р. Нозік) [21, р. 26]. Іншими словами – на «обмеженій державі», «діяльність якої обмежується системою реально гарантованих законодавством основних індивідуальних свобод», серед яких чільне місце посідають економічні свободи (Л. Бальцерович) [1, с. 41–42]; тобто забезпе-

чення основних індивідуальних свобод має передувати функції держави із соціально орієнтованого перерозподілу ресурсів. Консерватор Р. Нісбет доводить згубність практики примноження владних функцій різноманітних державних інституцій (так само як і зростання кількості інституцій) над життям людей, яку він називає «новим деспотизмом». Такого роду розростання держави прикривається благими цілями в ім'я захисту людей праці від експлуатації, вдосконалення системи охорони здоров'я, розвитку освіти, збереження навколишнього середовища тощо, але реально веде до обмеження прав місцевих громад, добровільних об'єднань та політичних партій – засадничих соціальних одиниць, де реалізуються індивідуальні права і свободи [20, р. 3–34].

Серед дослідників немає одностайності стосовно питання оптимального «розміру» держави, на відміну від загального переконання стосовно необхідності обмеження кількості її функцій та жорсткого контролю за недопущенням їхнього примноження, так само як і стосовно визнання факту неунікненності й обов'язковості виконання державою (в діапазоні, як зазначено вище, від соціалістичної до ліберальної парадигми) необхідного мінімуму функцій із забезпечення оптимального – тобто такого, що забезпечує баланс суспільно-політичних та економічних інтересів різних груп населення – рівня суспільної солідарності.

Повною мірою такі висновки стосуються сучасної України, де держава залишається глибоко відчуженою від суспільства, а її вкрай непрозора всюдисутність в усіх сферах економічного, суспільно-політичного життя, а також до великої міри приватного життя унеможливує формування і структурування громадянського простору.

За понад двадцять років існування в статусі незалежної держави Україною було втрачено шанс у відносно короткий строк наблизитися до розвинених демократичних країн. Державотворчі зусилля не призвели до створення нової збалансованої системи суспільних відносин, що є похідними від демократизації політичної сфери й лібералізації економічної. Економісти говорять про втрату понад двох десятиліть з точки зору економічного розвитку країни й зростання добробуту населення. Соціологи характеризують цей період як «застійну стабілізацію» (В. Ворона) [4, с. 15]

та «дрейф на узбіччя» (М. Шульга) [18], а в політичній теорії та практиці про Україну дедалі частіше говориться у термінах *failed state* (неспроможна держава).

Індикатором ступеня виконання українською державою солідаризуючої функції виступає рівень довіри населення до ключових гілок влади, який упродовж усіх років незалежності України залишається одним з найнижчих у Європі. Зокрема, довіра до Президента України складала у 1994 році 2.3 бали, а у 2012 р. – 2.2 (за 5-бальною шкалою). Винятком стали роки суспільних сподівань на позитивні зміни, пов'язані з приходом до влади спочатку В. Ющенка (у 2005 р. – 3.4 бали, що впали до 2.5 у 2008 р.), а потім його політичного «антагоніста» – В. Януковича (2010 р. – 2.9, 2012 р. – 2.2 бали). Рівень довіри до Верховної Ради України у 2012 р. впав безпрецедентно низько до 2.0 балів (1994 р. – 2.3, 2005 р. – 2.9 бали). Так само безпрецедентно низькими у 2012 р. виявилися рівні довіри населення до судової та правоохоронної системи – міліції й прокуратури (в усіх трьох випадках по 2.1 бали). Рівень довіри до уряду складав у 2012 р. 2.1 бали (подібно до 1998 р., тоді як в інші роки він був трохи вищим, за винятком зазначених вище пікових років: у 2005 р. – 3.3 бали та 2010 р. – 2.6) [14, с. 558–560; 12, 34–36].

Більшість населення країни живе з переконанням, що 1) провідну роль у житті суспільства упродовж років незалежності відіграє «мафія і злочинний світ» (найбільшу підтримку теза отримала у 2000 р. – 43,1% респондентів, найменшу у 2005 р. – 30,7%, а у 2012 р. – 38,6%. Респондентам пропонувалося відзначити всі відповіді, що підходять із запропонованих 16 опцій) [15, с. 536]; 2) політичні лідери нездатні ефективно керувати країною (у 1994 р. у цьому були переконані 24,7% респондентів, найменше поділяли таке твердження у 2005 р. – 18,0%, найбільше у 2012 р. – 49,1%) [Там само]. 74% населення вимагають рівності усіх громадян перед законом, 46,9% – захищеності від зловживань влади, 27% – свободи слова, поглядів і переконань, 26,3% – можливості контролю з боку громадян за рішеннями влади [13, с. 50].

Перетворення держави з інституту легітимного насильства на апарат свавілля і самозбагачення політичних рантьє, влада сили над силою закону, всевладдя олігархату, під контролем якого опинилася держава, безкарність корупції та злочинності, спричинили

розбіжність між закріпленою в Конституції України характерикою держави як правової і масовим – зверху донизу – нехтуванням правовими нормами [17, с. 5]. Відчуження між державою і суспільством, констатоване дослідниками від перших років незалежності [6, с. 3–4], продовжує зростати й на сьогодні зберігається ситуація певної рівноваги: «верхи» можуть собі дозволити ігнорувати суспільство, оскільки існуючий стан речей їх цілком задовольняє, а «низи» не мають достатньої міри сил аби сконсолідуватися для захисту конституційних прав і свобод.

Найявна глибока і всеохоплююча ступінь відчуження між державою і суспільством становить реальну загрозу перспективі демократичного розвитку України, політична система якої трансформується у делеговану демократію з притаманними останній перманентною кризою легітимності, авторитарністю й запобіжниками ефективного демократичного контролю [12, с. 42].

На цьому тлі поступують негативні процеси в українському суспільстві, що позначається, насамперед, на ціннісній основі так необхідній суспільству солідарності, яка, власне, й цементує соціум. Зокрема, індекс аномійної деморалізованості населення України, – що засвідчує психологічну реакцію людей на соціальну ситуацію, коли стару систему норм і цінностей, що об'єднувала людей у спільноту, зруйновано, а нову не сформовано, – упродовж усіх років незалежності залишається незмінно високим (за шкалою від 0 до 18 балів; у 1992 р. – 13.6 бали, 2012 р. – 13.3 [15, с. 553]). До сьогодні переважна більшість громадян України не може позбутися фрустрації стосовно того, що все те, «у що вірили наші батьки, руйнується» (84,9%) [Там само]. Очевидно, що 1) руйнування як процес на може тривати надто довго і деформації ціннісних та нормативних орієнтирів початкового періоду, що вважався перехідним, перейшли у стагнуючу фазу, законсервовану й хронічну; 2) система новопосталих цінностей і поведінкових стандартів, що її сповідують т. зв. еліти, не відповідає затребуванню суспільством нормам загальнолюдської моралі й працює на подальшу деморалізацію та деградацію як суспільства, так і особи.

На тлі деформованих аксіологічних засад суспільного буття закономірно високим зберігається індекс тривожності, що характеризує рівень психічного здоров'я населення (за шкалою від 20 до 80 балів):

у 1992 р. – 4.5 бали, 2012 р. – 4.6. Інтегральний індекс національної дистанційованості (за шкалою Богардуса) населення України, – що дозволяє вимірювати ступінь етнічної відокремленості та ізоляціонізму, ксенофобських настанов як соціально-психологічних перешкод на шляху розвитку демократичного, відкритого і плюралістичного суспільства, – також має тенденцію до небезпечного зростання (за шкалою від 1 до 7 балів): від 4.4 балів у 1994 р. до 5.2 – у 2012 р. [15, с. 604, 578].

Зафіксовані соціологами тенденції розвитку українського суспільства свідчать про нездатність держави бути виразником інтересів більшості населення. Зокрема, інтегральний індекс соціального самопочуття, що засвідчує достатність суб'єкту різноманітних соціальних благ, за останні десятиліття ніколи не доходив в Україні до середнього значення (середнє значення – 40 балів; у 2012 р. ПСС склав 37.4 бали) [15, с. 592]. За даними Європейського соціального дослідження, у 2011 р. Україна посіла найнижче серед європейських країн місце за оцінкою населенням ефективності соціальної політики держави. Із твердженням про те, що «уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів» «повністю погодились» 61,6% респондентів (у 2005 р. – 31%), «погодились» – 23,9% (відповідно 26,6%), вагались з відповіддю 8% (18,2%), «не погодились» – 2,2% (10,9%), «зовсім не погодились» – 1,6% (3,1%) [5, с. 38].

Для держави виходом із ситуації, що склалася, є формування довіри населення до влади як інституту представницької демократії (яким влада ще має стати) шляхом творення якісно оновлених демократичного політичного, ліберального економічного та громадянського суспільного просторів, тобто невідкладного проведення комплексу реформ [9, с. 32–34; 12, с. 31–36], радикальність яких лише зростатиме з мірою зволікання. Проведення такого роду реформ неможливе без достатньо високого рівня довіри до влади, а це означає, що держава не має іншого вибору як починати реформи з себе та новопосталого класу політичних та економічних рантьєнуворішів, аби здобути необхідний кредит суспільної довіри. Зокрема, актуальним є питання припинення практики використання державно-адміністративного ресурсу у приватних, а не загальнодержавних і суспільних інтересах, ліквідації клієнтно-патронажного,

патримоніального характеру політико-економічних відносин [16, с. 156–172], зменшення підпорядкованості держави інтересам олігархату та кланів, запровадження адміністративно-територіальної реформи з переданням чималого обсягу повноважень органам місцевого самоврядування, формування бюрократії на професійній основі, а не в якості агента реалізації інтересів корпоративно-кланових груп з метою здобуття ренти. Першочерговими мають стати кроки, що отримують однозначну підтримку з боку суспільства і засвідчать недеklarативність намірів держави у проведенні реформ, такі, зокрема, як скасування пільг та привілеїв для т. зв. «номенклатури» усіх рівнів, скорочення державного апарату та видатків бюджету на його утримання, прозорість використання бюджетних коштів, подолання системної, всеосяжної корупції, починаючи згори, тощо.

Необхідною передумовою виконання державою солідаризуючої функції є дотримання нею – а не вдавання до маніпулятивної риторики у поєднанні з непрозорими діями, які суперечать задекларованим публічно намірам, – таких засадничих принципів у політико-правовій сфері, як:

— визнання найвищою соціальною цінністю індивідуальних прав і свобод, забезпечення яких має стати головною функцією держави як гаранта Конституції України;

— забезпечення верховенства права і закону – на відміну від пануючого в країні права сили, – насамперед, у питанні суверенності особи, свободи конкуренції, економічного і політичного плюралізму;

— здійснення соціально збалансованого розподілу ресурсів, реформування системи соціального забезпечення та державних гарантій;

— максимально можливе обмеження втручання держави, у тому числі нерегламентоване, в економічне і соціокультурне життя громадян, тобто підтримання балансу між суверенітетом держави і суверенітетом її громадян [8, с. 73–85].

Наступним кроком у виконанні державою солідаризуючої функції має стати комплекс заходів, спрямованих на реалізацію суспільних очікувань у соціально-економічній сфері. Упродовж першої декади 2000-х років у першу десятку (із 20-ти запропонованих до

вибору позицій) життєво важливих цінностей громадян країни входили: 1) міцне здоров'я (у 2009 р. 4.85 бали за 5-бальною шкалою); 2–3) міцна сім'я та благополуччя дітей (відповідно 4.82 та 4.73); 4) матеріальний добробут (4.66); 5) створення в суспільстві рівних можливостей для всіх (4.23); 6) суспільне визнання, повага колег, співгромадян (4.17); 7) сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві (4.16); 8) цікава робота (4.13); 9) відсутність значного соціального розшарування (3.61); 10) підвищення освітнього рівня, інтелектуальний розвиток (3.69) [11, с. 288]. Отож, йдеться про реформування усєї соціально-економічної сфери, що має супроводжувати реформи у сфері політико-правовій.

Легітимація держави в очах населення і здійснення комплексу актуальних реформ відповідає прагненням громадян України незалежно від їх регіональних ідентичностей, ідеологічних поглядів та електоральних уподобань. Реформи в політико-правовій та соціально-економічній сферах створюють необхідні передумови для подальшого реформування позасеконічними методами соціогуманітарного простору задля вироблення, прищеплення та укорінення солідаризуючих суспільство спільних інтересів, цінностей, стандартів, принципів етики.

Основними напрямками реформ у соціогуманітарній сфері, спрямованих на зменшення рівня відчуження між державою і суспільством та солідаризацію останнього, мають стати такі:

— Формування спільної громадянської ідентичності та політичної лояльності до держави.

В Україні надто повільно, але все ж таки зростає частка населення, що ідентифікує себе у громадянських термінах: чи то за територіальною ознакою, чи то власне за громадянством. У цьому процесі до сьогодні вирішальну роль відіграє не цілеспрямована політика держави, а демографічний чинник, зміна поколінь. Локальна ідентифікація населення (як мешканців певного села, району чи міста) зросла в Україні від 24% у 1992 р. до 29,8% у 2012 р. Регіональна ідентифікація (регіону, області чи кількох областей) склала відповідно 6,8% та 7,6%. Частка населення, що ідентифікує себе як громадян держави Україна, у 1992 р. складала 45,6% від загальної кількості опитаних, у 2012 р. – 48,4%. Свого історичного максимуму громадянська ідентифікація сягнула у 2005 році –

році «помаранчевих» завищених суспільних очікувань, коли 54,6% респондентів ідентифікували себе з державою Україна. Однак «пост-помаранчеві» реалії спричинили відчутне падіння рівня громадянської ідентифікації, що від 2006 р. скорочується [15, с. 582].

Низьким залишається й рівень лояльності громадян до держави: у 2012 р. «зовсім не пишалися» і «скоріше не пишалися» фактом наявності українського громадянства 22,0% респондентів, важко відповісти на таке питання виявилось 35,3%, «скоріше пишалися» – 34,9% і «дуже пишалися» – 7,7% від загальної кількості опитаних [15, 644]. Рівень легітимності держави в очах населення віддзеркалює міру їхнього відчуження від держави.

Формування громадянської ідентичності та політичної лояльності передбачає також модернізацію етнополітики держави, яка має бути спрямована на: 1) зниження рівня дистанційованості між етнічними групами в Україні; 2) підтримку тих тенденцій їхнього розвитку, що інтегрують етнічні спільноти до загальноукраїнського суспільно-політичного та економічного контексту, 3) усунення з державотворчого та націєтворчого політичних дискурсів етнізації поняття нації.

Утвердження солідаризуючих суспільство громадянських пріоритетів суспільно-політичного розвитку країни та лояльності до держави неможливе без упорядкування національного теле- та радіоресурсу. Нині український інформаційний простір, з одного боку, наповнений на 85% аудіо- і телепродуктами іноземних держав, з другого, провідні українські медіаресурси знаходяться у приватній власності представників кланово-олігархічних груп і використовуються в групових егоїстичних політичних та економічних інтересах. Тому актуальним є опрацювання, ухвалення й набуття чинності Інформаційного кодексу України та державної програми розвитку телерадіопростору України, що має бути зроблене з урахуванням міжнародного досвіду. Особливої гостроти набуває питання створення громадських засобів інформації, незалежних від приватного бізнесу і втручання держави. Серйозного перегляду і доопрацювання потребують Закон України «Про систему суспільного телебачення і радіомовлення України» та відповідні нормативно-правові акти [9, с. 67].

– Мовна політика

Мовне питання в Україні пронизує усі сфери суспільного життя і його невирішеність як на законодавчому рівні, так і в усіх сферах мовлення, перманентно провокує суспільну напругу. За роки незалежності в країні зросла чисельність тих, хто називає українську мову рідною (з 61,9% у 1992 р. до 66,2% у 2012 р.), і дещо скоротилася чисельність носіїв російської мови як рідної (відповідно з 34,9% до 32,4%). Водночас у 2012 р. мовою спілкування у родині переважно українську назвали 42,9% опитаних, переважно російську – 35,4%, українську і російську – 20,9% [15, с. 579].

Дослідники привертають увагу до факту, що в Україні мовний поділ не збігається з етнічною самоідентифікацією індивідумів, і вважають за необхідне враховувати цю обставину у проведенні державної мовної політики. Адже спілкуються вдома українською не лише українці, але й, зокрема, 3% росіян, 6% представників інших етнічних груп. За всеукраїнським переписом населення 2001 р. українську мову рідною назвали 71% поляків, 50,4% вірмен, 17,5% білорусів, 17,5% молдаван і 3,9% росіян [23]. Подібною є ситуація з російською мовою, хоча й у значно більших масштабах: вдома спілкуються російською 27% українців і 70% людей, що належать до інших етнічних груп. В Україні існує дуже високий рівень україно-російської двомовності. У 2011 р. 82% дорослого населення країни вільно володіли українською мовою, а 84% – російською. Ті, хто не розуміє українську мову, становлять 1% від опитаних, а ті, хто не розуміє російську – 2%. Такий рівень двомовності є унікальним для європейських країн, адже україно-російський мовний поділ населення не виступає комунікативним бар'єром [19, с. 21–22].

Найявна гострота мовного питання в Україні обумовлюється 1) його інструменталізацією з боку проросійських політичних сил в Україні та зацікавленими силами в Російській Федерації; 2) домінуванням російської мови в культурному, у т. ч. інформаційному, просторі України; 3) правовою неврегульованістю та неточністю у цій сфері, а відтак і 4) відсутністю науково обґрунтованої, цілеспрямованої державної мовної політики з формування ідентичності титульної нації. Не можна не зважати й на психологічний чинник, коли заходи з утвердження української мови в усіх сферах мовлення можуть

сприйматися як дискримінаційні стосовно російської, призвичаєної до свого упривілейованого становища.

Серед основних напрямів державної політики у мовній сфері можуть бути такі: 1) визнання української мови як єдиної державної, обов'язку всіх громадян знати державну мову та необхідності державної підтримки заходів щодо її поширення в усіх сферах суспільного життя; 2) визнання необхідності вивчення й оволодіння українською мовою державними службовцями як невід'ємної кваліфікаційної вимоги для призначення на державні посади; 3) визнання обов'язковості вивчення української мови в усіх освітніх закладах, що мають державну акредитацію, на усій території країни [9, с. 57–58].

– Політика пам'яті.

Офіційна політика формування історичної пам'яті виявилася заручником національного нарративу із запровадженими дилетантами-непрофесіоналами спрощеними моделями між політичними й когнітивними функціями історичного знання, а відтак і між теоретичною і прикладною сферами репрезентації минулого, підпорядкуванням історичного знання легітимаційним політичним завданням.

Офіційна політика пам'яті характеризується відсутністю модернізаційного налаштування й відкритості до методологічного плюралізму, консервацією національного нарративу з притаманними йому обмеженнями: браком тверезої національної самокритики, історіописанням за схемою «своє – чуже», де чуже сприймається як «вороже», віктимністю та селективністю історичного нарративу. Історична ідентичність українського соціуму проявляє себе роздвоєною у баченні минулого, і ця роздвоєність характеризується полярним баченням регіональних версій історії (за кожною з яких стоять певні політичні сили) [12, с. 17–19], а також паралельними національними прочитаннями історії різними суспільними групами (зокрема, в релігійному середовищі), що творить бар'єр на шляху формування основ, які мали б сприяти солідаризації суспільства.

Отож викликом для держави у політиці пам'яті, що працюватиме на інтеграцію соціуму, є 1) визначення стратегії розвитку політики пам'яті шляхом сприяння переходу історичних досліджень

та суспільного дискурсу на теми минулого з рейок національного нарративу на новітні методологічні принципи підходу до історії; 2) недопущення інструменталізації історії в політичних цілях; 3) підтримка академічних досліджень з питань, які неоднозначно сприймаються в українському суспільстві, а також транскордонних історій, що проектуються у сферу сучасних міжнародних відносин України з її державами-сусідами. Реальна внутрішня і зовнішня політика держави має уникати пастки історичного мислення.

– Політика щодо релігії та церкви.

Упродовж усіх років незалежності рівень довіри населення «до церкви і духовенства» зберігається одним з найвищих (понад 3 бали за 5-бальною шкалою; у 2012 р. – 3.3), тоді як членство у релігійних організаціях декларують лише 2,6% респондентів [15, с. 564, 535], а релігійний чинник («участь у релігійному житті») серед ціннісних пріоритетів громадян, про які йшлося вище, посідає передостаннє 19-те місце [11, с. 288]. Це свідчить про 1) виконання релігією переважно компенсаторної функції в суспільстві на тлі стійкої та глибокої недовіри населення до інститутів влади, оскільки її регуляторна функція, яка впливає на поведінку та етичні принципи віруючих, виявляє себе вкрай слабо [2, с. 436–440]; 2) наявність «ножиць» між релігійністю декларованою та інтеріорізованою й практикованою, що уможливує 3) інструменталізацію релігійного чинника політичними та церковно-політичними акторами у боротьбі за доступ до політичного ресурсу або ж збереження такого доступу [7, с. 310–320].

На дезінтеграцію суспільства спрацювала політика держави зі створення «єдиної помісної / національної церкви», що привнесла розділення й протистояння не лише у найчисельніше в країні православне середовище, але й у суспільство в цілому, залучивши до цього поділу різноманітні політичні сили, мобілізувавши частину невіруючого населення, поділивши його на прибічників чи то «національної», чи то «канонічної» церков.

Особливістю релігійного поля України є відсутність релігійної організації, яка могла б однозначно претендувати на роль загальнонаціонального лідера. Якщо на Заході України переважає греко-католицизм (УГКЦ), то на Сході й Півдні, а також у Центрі – православ'я (більшою мірою – УПЦ, меншою – УПЦ-КП).

Релігійний чинник в Україні залишається впливовим у суспільно-політичному житті країни, що вимагає коригування державної політики з метою дотримання конституційного права громадян України на свободу совісті та віросповідання, тобто віруючих і невіруючих; уникнення суспільних конфліктів на ґрунті міжконфесійних протистоянь; недопущення клерикалізації суспільно-політичного простору та політизації релігійного; дотримання світського характеру держави і системи освіти; запобігання проявам нетерпимості та дискримінації на ґрунті релігійних переконань.

Зазначені вище чинники – мова, історична пам'ять, релігія – в сьогоденній Україні не забезпечують ідентифікаційну та солідаризаційну єдність громадян. Політика держави у цих питаннях має визнати різницю між актуальним державним інтересом, що визначається реальними внутрішніми та зовнішніми викликами, і модерним конструктом «мова – релігія – нація – держава», що передбачає гомогенізацію суспільства через нав'язування державою необхідності певного вибору, обмежуючи альтернативи. Багатоманітність має інтерпретуватися як засаднича суспільна цінність, а політика держави обмежуватися підтриманням балансу інтересів різних суспільних груп. Державний інтерес полягає у визначенні нації у політико-громадянських категоріях, формуванні лояльності громадян до держави і вже на цій основі – прищеплення й укорінення ціннісних засад суспільної солідарності, основних норм загальнолюдської моралі.

Українське суспільство – як контрагент держави у процесі солідаризації та чинник противаги її надмірного зростання – залишається вкрай слабо організованим з низьким рівнем структуризації. Попри глибоку недовіру до держави чимала кількість населення продовжує сповідувати етатизм. Імітаційний характер лібералізації економіки призводить до скорочення чисельності – й без того низької – тих, хто вважає за необхідне мінімізувати участь держави в управлінні економікою (6,5% у 2002 р. та 6,1% у 2012 р.), тоді як чисельність ностальгуючих за соціалізмом («плановою економікою на основі повного державного обліку і контролю») – зростає (відповідно 29,3% та 33,4%) за рахунок скорочення підтримки політики поєднання державного управління з ринковими методами

(46,1% та 42%) [15, с. 531]. Суперечливе ставлення до приватної власності дозволяє говорити про нерозуміння більшістю населення важливості функціонування цього підставового інституту ліберальної демократії для суверенізації суспільства, а відтак і демократизації інституту держави. З одного боку, влітку 2007 р. 74% населення вважало, що держава має захищати приватну власність, а, з другого – 70% підтримали ідею реприватизації об'єктів великого бізнесу в Україні [24]. (Соціологічне опитування проведене центром «Соціс» та Інститутом соціології НАН України.)

Політичний та соціально-економічний контекст суттєво перешкоджає розвитку процесу формування запитів особи на самореалізацію та суверенізацію суспільства – основних чинників солідаризації суспільства «знизу». Майже половина населення України вважає, що їхнє життя залежить здебільшого від зовнішніх обставин (16,8%) або ж лише деякою мірою від них самих, але переважно від зовнішніх обставин (32,3%). Лише по 10,2% респондентів відповіли, що їхнє життя залежить здебільшого від них самих або ж більшою мірою від них самих, ніж від зовнішніх обставин [15, с. 583].

З глибокою апатією українці ставляться до різного роду громадських організацій, найрозповсюдженішої та найефективнішої форми солідаризації громадян «знизу». Членство у політичних партіях задекларували у 2012 році 2,2% населення, що зрозуміло, оскільки партії не виконують своєї основної функції бути представниками інтересів суспільних верств, а перетворилися на «політичні ліфти» для найбагатшої частини населення. Членами громадських організацій є 0,6% населення України, а 85,9% не належать до жодної з такого роду організацій [15, с. 535].

Глибока недовіра населення до владно-правових інститутів, соціальний песимізм, депресивні настрої капсулюють індивідуумів на рівні сім'ї та родичів (станом на 2010 р. найвищий рівень довіри – 4.6 бали із 5 можливих), професійного середовища (довіра колегам – 3.5), компенсаторних (церкві та духовенству – 3.5) та абстрактних чинників (співвітчизникам – 3.4), мікрокосму найближчого оточення (сусідам – 3.4) [14, с. 52].

Консервативні ціннісні засади, що домінують в українському суспільстві, також не сприяють солідаризації суспільства. Українцям більше, ніж громадянам інших європейських країн, властиві

цінності «безпеки», «конформності», «влади», «традиції», «збагачення», «досягнення успіху» і менше – цінності «відкритості до змін», «самостійності», «доброзичливості», «гедонізму». Для людей із таким симптомокомплексом властиві обачливість, потреба державного захисту, соціального визнання та збагачення, консерватизм, безініціативність у поєднанні з жагою влади. Такі риси визначають переважно традиціоналістську свідомість, що не притаманна модальному типу сучасної цивілізованої європейської людини [5, с. 116].

У населення України зростає й загострюється запит на ефективну, соціально орієнтовану й демократичну державу, де громадяни почувалися б захищено – політично, економічно, соціально – і яку могли б поважати. Питання, що турбують населення у відносинах з державою, не знаходять розв'язання впродовж десятиліть. З тридцяти проблем, сформульованих соціологами навесні 2003 р., до першої десятки увійшли саме ті, що стосуються відносин між державою та її громадянами: низький рівень зарплат і пенсій, хабарництво та корупція в органах влади, безробіття, зростання злочинності, неможливість отримати якісну медичну допомогу, беззахисність громадян перед свавіллям силових структур, повернення «заморожених» вкладів і коштів, вкрадених «трастами», некомпетентність влади на всіх її щаблях, різке майнове розшарування суспільства [10, с. 3]. (Опитування проведене чотирма соціологічними службами України: Київським міжнародним інститутом соціології, Українським інститутом соціальних досліджень, Центром «Соціальний моніторинг», Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова.)

За умов слабкості українського суспільства як такого й домінування у ньому традиціоналістських цінностей, процес суспільної солідаризації «знизу» на сьогодні виглядає малоімовірним. Солідаризація «згори», за логікою речей, й надалі триватиме за імітаційною моделлю за рахунок пріоритету інтересів держави, яка перетворилася на виразника інтересів кланово-олігархічних груп, над загальнонаціональними, суспільними, спільнотними, особистими. По-суті «солідаризація» такого гатунку працюватиме на підтримання суспільства в дезінтеграційному стані, перманентні соціально-політичну нестабільність й кризи, відсутність легітимності держави в очах населення.

Однак існує, бодай в теорії, оптимістичніший варіант перебігу подій, який передбачає зміни в природі самої влади, нову якість державної політики: відмову від імітаційно-маніпулятивної віртуальної політики й зміни сутності реальної [22], вироблення й реалізацію адекватного внутрішнім викликам національного стратегічного курсу розвитку країни в інтересах більшості населення, тобто реформування політико-правової та економічної системи на засадах демократії і сфери суспільних відносин на засадах соціально орієнтованого розподілу суспільних ресурсів, суверенізації всіх суб'єктів суспільно-політичного та соціально-економічного процесів. Новий політичний курс – похідною від якого виступатиме солідаризація суспільства – потребує від держави політичної волі делегувати чималу кількість функцій, що вона перебрала на себе, не лише на регіональний та локальний рівні самоврядування, але й, що вкрай важливо, – громадянський, тобто волі зробити крок назустріч слабкому суспільству та своїм громадянам, стимулювати процес їхньої суверенізації внаслідок послідовної «мінімізації держави». «Мінімізація держави» буде тим ефективнішою, чим послідовніше вона запроваджуватиме у життя принцип субсидіарності – делегування з нижчих рівнів на вищі лише тих повноважень, які перевищують рівень можливостей та компетенції нижчих. Водночас «мінімізація держави» не означає її самоусунення від проведення актуальних реформ «згори», адже якість державного управління визначається не стільки політичною формою правління, скільки здатністю до опрацювання стратегії та тактики розвитку країни та суспільства в інтересах більшості населення *.

---

1. Бальцерович Л. Навстречу ограниченному государству / Л. Бальцерович. – М.: Новое издательство, 2007.

---

* Зокрема, Р. Нісбет наводить приклад, як саме зусиллями центрального уряду США було спочатку скасовано рабство, а згодом розширено громадянські права чорношкірого населення та інших меншин. Див.: Nisbet Robert A. The New Despotism. – Р. 13–14. Подібно ж загальне виборче право (для чоловіків) у консервативній та абсолютистській Австро-Угорщині було запроваджено «згори» за ініціативи імператора Франца-Йосифа I.

2. Бевзенко Л. Релігійність як фактор регуляції соціальної поведінки / Л. Бевзенко // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2010.

3. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн. – М.: Едиториал УРСС, 2003.

4. Ворона В.М. Побачити себе такими, якими ми є. Передмова / В.М. Ворона // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2 т. Том 1. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011.

5. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011 / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012.

6. Дергачов О., Макєєв С. Три роки української незалежності: тенденції суспільного розвитку / О. Дергачов, С. Макєєв // Політична думка. – 1994. – № 4.

7. Кочан Н. Державотворення і релігійний чинник: український досвід / Н. Кочан // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 5. – С. 310–320.

8. Національний суверенітет України в умовах глобалізації. Національна доповідь / редколегія: Геєць, В.М., Онищенко О.С., Левенець Ю.А. та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011.

9. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Геїця, А.І. Даниленка, М.Г. Жулинського та ін. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – С. 32–34; Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення.

10. Політична реформа 2003: ставлення громадян, їх участь та рівень підтримки // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 3.

11. Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття / А. Ручка // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009.

12. Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення. Аналітична доповідь / за ред. О.М. Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012.

13. Тищенко Ю., Горобчишина С. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. – К., 2010.

14. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2 т. – Т. 2. Результати національних моніторингових опитувань 1992–2011 років. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011.

15. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012.

16. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А.А. Фисун. – Х., 2006.
17. Шемшученко Ю.С. 20 років пошуків і сподівань / Ю.С. Шемшученко // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: Матеріали наук. конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.) / за ред. Ю.С. Шемшученка, упоряд. В.П. Горбатенко, І.О. Кресіна. – К., 2011.
18. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцять лет общественных изменений в Украине / Н.А. Шульга. – К.: ТОВ «Друкарня Бізнес-поліграфія», 2011.
19. Шульга М. Деякі питання українського мультикультуралізму / М. Шульга // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012.
20. Nisbet Robert A. The New Despotism / Robert A. Nisbet // Studies in Social Theory. – 1976. – No. 6. – P. 3–34.
21. Nozick R. Anarchy, State, and Utopia / R. Nozick. – New York: Basic Books, 1974.
22. Wilson A. Virtual Politics. Faking Democracy in the Post-Soviet World / A. Wilson. – New Haven and London, 2005.
23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language>
24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icps.kiev.ua/topics/>